

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет психолого-педагогічний
Кафедра практичної психології

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

Мірошник З.М.

« ____ » _____ 2023 р.

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 2023 р.

ПРОФІЛАКТИКА
АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Кваліфікаційна робота
студентки групи ПП-19
ступінь вищої освіти бакалавр
спеціальності 053 Психологія
Кучерявенко Віталіни Віталіївни

Керівник
кандидат психологічних наук, доцент
Шаповал І.М.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

Кривий Ріг – 2023

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, **Кучерявенко Віталіна Віталіївна**, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно і не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Кучерявенко В. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ	6
1.1. Феномен агресії та агресивної поведінки у психолого-педагогічному дискурсі.....	6
1.2. Причини агресивної поведінки в підлітковому віці.....	10
1.3. Шляхи профілактики агресивної поведінки підлітків	15
Висновки до розділу 1	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	23
2.1. Діагностика рівнів агресії у підлітків та схильності до агресивної поведінки	23
2.2. Програма профілактики агресивної поведінки підлітків	30
2.3. Узагальнення результатів дослідження.....	33
Висновки до розділу 2	37
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	42
ДОДАТОК.....	45

ВСТУП

На сучасному етапі дослідження проблеми агресивної поведінки підлітків є одним із актуальних і дискусійних напрямів досліджень. Стрімка перебудова нашого суспільства зумовила не лише економічні та політичні зміни, а й змін моральних норм та поведінки, а особливо підростаючого покоління. Нажаль, тенденція агресивної поведінки у підлітків зростає, вони стають вразливішими та агресивнішими.

Кількість обґрунтованих наукових розвідок, присвячених проблемі агресивної поведінки підлітків, останнім часом в Україні помітно зросла. Так, в наукових доробках А. Гуггенбюль, Л. Гуцуляк, С. Шебанової, С. Крюкової, Н. Слободяник обґрунтовано деякі аспекти проблеми дитячої агресивності й визначено фактори впливу та зміст корекції агресивної поведінки підлітків. В працях М. Бутовської досліджено шляхи та способи примирення школярів після конфлікту. Інші вчені досліджували систему профілактики адиктивної поведінки (А.Запорожець, В.Качалов), асоціальної поведінки (О.Удалова) та деліквентної поведінки (Г.Вороніна, М.Глухова, М.Чуносков). Психокорекційну діяльність з агресивною поведінкою підлітків розглядали такі науковці як Г.Абрамова, Л.Алексеева, В.Бехтерева, Г. Бочкарьова, М.Галагузова, І.Дубровіна, А.Лічко, Р.Овчарова та ін..

Проведений ученими науковий аналіз досліджуваного феномену висвітлює коло нез'ясованих проблем. Зокрема, нагальною є потреба визначення шляхів профілактики агресивної поведінки в середовищі підлітків, що і зумовлює вибір теми дослідження: **«Профілактика агресивної поведінки підлітків»**.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати психологічні особливості агресивної поведінки та експериментально перевірити ефективність психокорекційної програми, спрямованої на профілактику проявів агресивної поведінки підлітків.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз наукових джерел за темою дослідження.
2. Розкрити причини агресивної поведінки підлітків.
3. Теоретично обґрунтувати шляхи подолання проявів агресивної поведінки в підлітковому віці.
4. Розробити комплексну програму профілактики агресивної поведінки підлітків та здійснити експериментальну перевірку її ефективності.

Об'єкт дослідження: процес корекції агресивної поведінки підлітків в умовах закладу загальної середньої освіти.

Предметом дослідження є змістово-методичне забезпечення профілактики агресивної поведінки підлітків.

Досягнення мети дослідження та розв'язання зазначених вище завдань передбачають використання комплексу взаємопов'язаних методів дослідження, а саме: *теоретичних*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематизація наукової літератури для з'ясування шляхів профілактики агресивної поведінки у підлітків; *емпіричних*: психолого-педагогічний експеримент, методику вивчення продуктів діяльності підлітків, спостереження, бесіду, психодіагностичні, психокорекційні методики, а також методи статистичної обробки даних.

В якості діагностичного інструментарію було використано комплекс методик, а саме: опитувальник А. Басса й А. Дарки; методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі; проєктивна методика «Тест егоцентричних асоціацій» (ТЕА).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі Криворізької гімназії № 51. В дослідженні брали участь 33 учня 9 класу, з них 18 дівчаток і 15 хлопців віком від 14 до 16 років.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 24 найменування та додатків. Загальний обсяг роботи складає 47 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Феномен агресії та агресивної поведінки у психолого-педагогічному дискурсі

Проблема агресивної поведінки є однією з найбільш актуальних і активно обговорюваних в науковому дискурсі. Існує чимало підходів до визначення сутності понять агресії та агресивності. Тому вважаємо доречним проаналізувати тлумачення даних понять у довідковій літературі у вимірі педагогічної, психологічної, соціально-педагогічної та соціологічної наук.

У словникових та довідникових джерелах із соціальної педагогіки поняття «агресія» визначається як різновид поведінки, що характеризується заподіянням фізичної або моральної шкоди іншій особистості, руйнівним впливом на групу [18; 20].

Агресивність є однією із властивостей особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій в контексті суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Ця якість є набутою в процесі соціалізації особистості й заснована вона на біологічно-адаптивних механізмах, які є спільними як для людей, так і для тварин. Сукупність вроджених характеристик людини, таких як характер, тип темпераменту, особливості гормональної системи та інші значною мірою впливають на формування цієї якості, однак, вони не є визначальним фактором [18].

Зокрема, у малій енциклопедії з соціальної педагогіки під редакцією І. Звереві поняття «агресивність» розглядається як емоційний стан, риса характеру особистості, що відображається в імпульсивній активності, наявності афективних переживань, заподіянні певних моральних, психічних чи фізичних травм іншим [18, с. 18].

Також агресивність є емоційним станом, пов'язаним із деструктивною активністю особистості, що відображається в емоційній та поведінковій спрямованості індивіда як на себе (аутоагресивна поведінка), так і на оточуючих [24, с. 425].

Така поведінка може виявлятися в різних формах: від словесних образ (вербальна агресія) до грубої фізичної дії (фізична агресія). Чинниками агресивної поведінки найчастіше є:

- 1) захист своїх прав із зневажанням прав інших;
- 2) самоствердження за рахунок інших;
- 3) пригнічення оточуючих [24, с. 426].

Варто зазначити, що в соціально-педагогічних науках агресивна поведінка розглядається як таке ставлення людини, яке є ворожим, не має жодної об'єктивної причини, не може бути виправдане обставинами, що склалися, або моральним чи захисним характером, наприклад, необхідністю самооборони чи з метою захисту інших.

Під агресивною поведінкою Л. Гуцуляк розуміє дії, що мають на меті заподіяння моральної або фізичної шкоди іншим, а саме – це поведінка, яка орієнтована на нанесення образи, або шкоди іншій людині чи предмету [4, с. 22].

Науково доведено, що характер агресивної поведінки детермінований також віковими особливостями. Безумовно, кожен віковий етап характеризується специфічною ситуацією розвитку певними вимогами до особистості. Разом із тим, процес адаптації до вікових вимог інколи викликає різні прояви агресивної поведінки. До того ж, на думку більшості спеціалістів соціально-педагогічної сфери, найчастіше агресивна поведінка спостерігається у дітей та підлітків, які виховуються в неблагополучних сім'ях.

В галузі психологічної науки агресія переважно розглядається як:

- 1) специфічна форма деструктивної діяльності чи поведінки особистості, спрямована на використання сили і завдання фізичної чи психологічної шкоди

іншим людям або предметам, що суперечить нормам та правилам співіснування у соціумі;

2) індивідуальна чи колективна поведінка та діяльність, спрямована на завдання фізичної чи психологічної шкоди іншим людям;

3) психічне явище, що відображається у прагненні до насильницьких дій в контексті міжособистісних відносин, яке може виявлятися як в якості ситуативного короткострокового психічного процесу або стану, так може й бути специфічною якістю особистості, а інколи й рисою характеру, що сформувалася в результаті недостатнього виховання, дефіциту уваги чи симптом психічних розладів.

4) нападаюча поведінка, в широкому сенсі слова, як будь-яка експансивна, насильницька по відношенню до об'єкта чи інших людей поведінка, що неминуче призводить до ушкоджень в разі недостатнього захисту;

5) одна з форм реакцій на несприятливі у фізичному та психічному контексті життєві ситуації, що супроводжуються стресом, фрустрацією та іншими подібними станами [21].

Агресивна поведінка є умотивованою деструктивною поведінкою, що суперечить нормам та правилам життєдіяльності суспільства, завдає шкоду об'єктам нападу та спричиняє фізичні чи моральні травми людям, викликаючи в них відчуття психологічного дискомфорту [6, с. 54].

Агресивність як один із проявів активності людини притаманна кожному. Відтак в широкому розумінні це явище можна трактувати як негативне. Позитивною стороною агресивності як здатності до активності є ініціатива подолання труднощів, прагнення перемогти, самоствердитися. Агресивність набуває негативного змісту тоді, коли через недоліки соціальної адаптації людина вступає в конфлікти з оточуючими, порушучи при цьому моральні норми із заподіянням фізичної чи психологічної шкоди іншим.

Існує чимало підходів до класифікації типів агресії. В загальному вигляді виділяють такі її типи, що представлено на рис. 1.1.

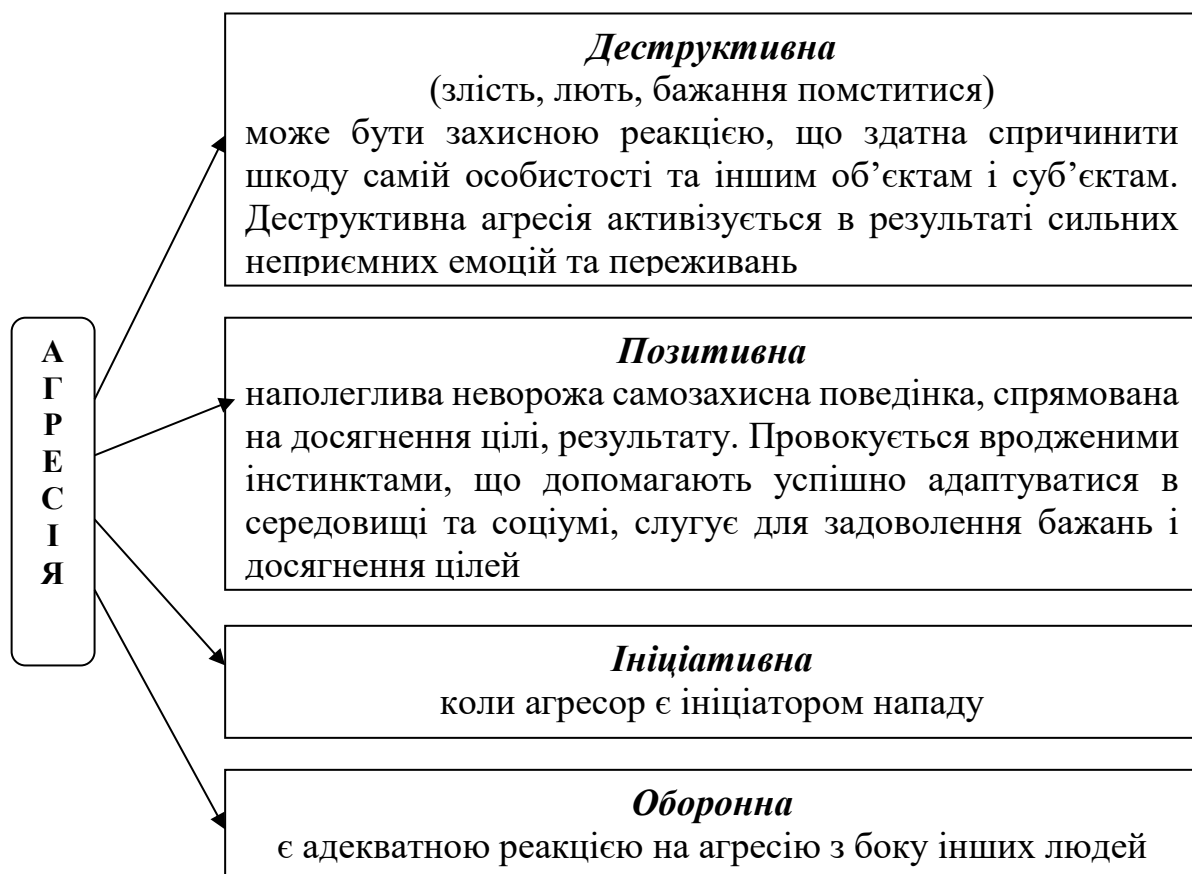


Рис. 1.1 Класифікація агресії [16]

Чинниками агресії є: вроджені інстинкти і задатками; потреби, що активізуються під дією зовнішніх стимулів; внутрішні конфлікти; відхилення у психіці; пізнавальні та емоційні процеси; актуальні соціальні умови у взаємозв'язку із негативним досвідом минулого.

Таким чином, агресивна поведінка залежить від особливостей процесів когнітивної чи емоційно-вольової сфери, а не лише трактуватися як риса характеру особистості.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо доречним протрактувати агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку. Дефініція «агресія» часто породжує асоціації з такою негативною емоцією як гнів; з мотивом – заподіяти шкоду, образити, принизити; і з негативними установками – гендерні стереотипи, расові або етнічні перестороги та інше.

Отже, на основі аналізу наведених дефініцій, тлумачення понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», наукових теорій агресивності та агресивної поведінки, в межах нашого дослідження під агресивною поведінкою розуміємо сукупність постійних, регулярно повторюваних дій у вербальній та/або фізичній формі, які виникають внаслідок незадоволених потреб і бажань індивіда і можуть заподіяти небезпеку безпосередньо йому самому, а також іншим особам.

1.2. Причини агресивної поведінки в підлітковому віці

Агресивна поведінка починає формуватися ще в ранньому дитинстві під впливом сім'ї. Такий тип поведінки виникає, як правило, у дітей, які зростають в родині із дистанцією між батьками та дітьми, де мало інтересу до розвитку дітей, турботи та піклування про них, а прояви агресії супроводжуються байдужістю та поблажливістю.

Багато вчених вивчали різні фактори, що впливають на формування дитячої агресивності. Так, за даними дослідження А. Горькової, 84% підлітків-правопорушників мали алкоголізм у сім'ї, причому провідне значення мав алкоголізм матері (45%). Також ряд дослідників виявили зв'язок між ставленням матері до дитини в перші роки її життя та проявами агресивної поведінки у дитини пізніше.

Результати експерименту А. Бандури і Р. Волтерса з вивчення агресивності хлопчиків-підлітків переконливо демонструють специфічний зв'язок між відповідальністю батьків і агресивністю дітей. Вони, зокрема, виявили, що матері агресивних підлітків більш поблажливо ставляться до проявів агресії по відношенню до себе з боку дітей, а батьки – навпаки. Батьки агресивних дітей опосередковано провокували їх на прояв агресії поза домом, але іноді жорстоко за це карали [21].

На думку А. Бандури та Р. Уолтерса, суперечливе, непослідовне у вихованні дитини ставлення є одним із ключових чинників формування

асоціальних орієнтацій в осіб підліткового віку. Загалом дослідження показало, що батьки неагресивних підлітків були більш вимогливими та частіше послуговувалися методом переконання в контексті родинного виховання, натомість, батьки агресивних підлітків, часто вдавалися до фізичних покарань та не надавали дитині достатньої кількості любові, підтримки та тепла [21].

Це можна потрактувати як один із проявів особливого значення матері в системі соціальних відносин підлітка. Очевидно, що порушення ідентифікації з матір'ю можна виявити не при будь-яких, а лише при дуже серйозних порушеннях у розвитку особистості.

Враховуючи те, що агресивна поведінка являється особливістю підліткового віку, важливо проаналізувати специфіку та причини її формування у цьому віковому періоді.

У психолого-педагогічних джерелах для опису особливостей підліткового віку часто вживають дотичні слова, а саме «критичний», «важкий», «перехідний», «проблемний», насамперед тому, що для нього більше характерні стани невизначеності і тривоги, внаслідок перебудови організму і зміни соціального статусу [9; 14; 16].

Простими словами, з одного боку, у підлітка за відносно короткий проміжок часу відбуваються глибокі зміни на фізіологічному рівні, натомість, з іншого – відбувається його соціальне становлення, яке супроводжується зміною не лише соціального статусу, а й свого внутрішнього світу.

Гормональна перебудова організму, пов'язана зі стадією статевого дозрівання, активізує сексуальну енергію, породжуючи нові потреби, а разом з ними комплекси, страхи, побоювання. Тому логічно, що викликані цими переживаннями дискомфорт і почуття неповноцінності підлітка можуть проявлятися у ворожості до людей. Пом'якшеними формами захисної реакції є боязкість і сором'язливість [9].

Американські дослідники А. Бандура та Р. Уолтерс описують кілька типових способів поведінки підлітків: «пасивну меланхолію» та «агресивний

самозахист». У взаємовідносинах підлітків відмічається агресивна ієрархія. Причому статус агресора чи жертви може швидко змінюватись або переходити з одного в інший [14].

Агресивна поведінка підлітка, здебільшого, буває спрямована проти дорослих і родичів. Вона виражається у ворожості, словесних образах, нахабності, непокорі і негативізмі, постійних обманах, прогулах та вандалізмі. Діти з такими проявами зазвичай не приховують своєї антисоціальної поведінки. Вони часто рано починають вступати у статеві стосунки, вживати тютюн, алкоголь та наркотики. Агресивна антисоціальна поведінка нерідко проявляється у формі хуліганства, фізичної агресії й жорстокості щодо однолітків.

У багатьох із цих дітей спостерігаються порушені соціальні зв'язки, а також погана спроможність встановлювати контакти з ровесниками. Зазвичай вони самотні. Деякі з них товаришують з набагато старшими або, навпаки, молодшими, ніж самі [9, с. 6].

Визначальною і стійкою динамічною характеристикою агресивної поведінки підлітків також є вагомий вплив середовища однолітків, а також їх потреба в залежності, що відображається в бажанні бути членом групи. Пов'язано це, перш за все, з декількома підлітковими комплексними реакціями, емансипацією від дорослих і групуванням серед однолітків. Істотними ознаками неслухніності і непокорі є негативізм і ворожість, які часто спрямовані проти батьків або вчителів.

Діагностичними критеріями цього типу поведінкових розладів є: імпульсивність, дратівливість, відкритий або прихований опір вимогам оточуючих, схильність до образливості та підозрливості, недобррозичливість і мстивість.

Вони часто вступають у суперечки з дорослими, не мають терпіння, їх легко роздратувати, не дослухаються до прохань та порад, не сприймають жодні вимоги, чим і провокують конфлікти. Звинувачують кого-завгодно окрім себе [23, с. 267].

Як зазначає В. Афанасьєва, певні відхилення в поведінці підлітків (агресивна поведінка, правопорушення, тютюнопаління, вживання алкоголю і наркотиків, безладні статеві стосунки тощо) пов'язані з типовим комплексом факторів: гормональними змінами у зв'язку зі статевим дозріванням, змінами в когнітивній сфері підлітків і вплив однолітків [1].

До того ж в підлітковому віці особистість стикається з новими відносинами і соціальними зобов'язаннями, внаслідок чого виникає конфлікт між його потребами та інтересами і заборонами дорослих. Невміння вирішити цей конфлікт, відстояти свої інтереси перед дорослими часто призводить до того, що підлітки відчувають гнів, відчай, агресивні реакції. Вони все частіше стають на бік групи однолітків зі спільними інтересами та потребами, і тому неминуче виникають конфлікти з вчителями, батьками та іншими групами однолітків.

Варто зазначити, що агресивна поведінка підлітків є свого роду реакцією на проблеми, які виникли внаслідок фізіологічного розвитку та соціалізації. Від кількості проблем, що виникають на шляху дорослішання, залежить ймовірність того, що агресивна поведінка може перерости у фіксовану реакцію на будь-який подразник і стати компенсаторним механізмом вирішення життєвих проблем.

Незважаючи на різні особистісні особливості та поведінку, агресивні підлітки, мають деякі спільні риси. Насамперед, це ціннісні орієнтації, пристрасті, духовні запити; нестійкість інтересів, у тому числі пізнавальних.

Водночас серед агресивних підлітків багато інтелектуалів та соціально розвинених особистостей. Для них агресивність виступає як засіб підняття престижу, демонстрації своєї незалежності та зрілості [23, с. 269].

Отже, підлітки отримують знання про моделі агресивної поведінки з багатьох джерел. В умовах сім'ї підліток може як спостерігати, так і демонструвати моделі агресивної поведінки, забезпечуючи її підкріплення. Агресивність також розвивається в процесі взаємодії з однолітками, зазвичай дізнаючись про переваги агресивної поведінки під час ігор. І, звісно, діти

вчаться агресивним реакціям не лише на реальних прикладах, а й на символічних, які пропонують ЗМІ.

Не менш важливий вплив на формування агресивності у підлітків має вплив неофіційних інститутів соціалізації (групи однолітків).

Соціально-психологічні фактори, про які йшлося вище, безсумнівно, справляють досить значний вплив на молоде покоління. Проте, починаючи з підліткового віку, в особистості виникають такі психологічні новоутворення, як реакція розкріпачення та реакція наслідування однолітками. Виховний вплив сім'ї та інших офіційних інститутів соціалізації починає зменшуватися, а зростає вплив групи однолітків, який часто носить негативний, часто агресивний характер.

Безумовно, становлення агресивної поведінки є складним та багатоаспектним процесом, на який впливає значна кількість факторів. Вона формується у підлітків шляхом прямих підкріплень, а також в процесі спостереження за агресивними діями інших [16, с. 201].

Першою і обов'язковою умовою ефективного формування особистості підлітка є спрямованість на психічний розвиток з опертям на вікові новоутворення, виховання ціннісного ставлення до себе (усвідомлення підлітком своєї унікальності, цінності, переваг).

Загалом, агресивна дитина – це не лише батьківські сльози й загроза благополуччю дитячого колективу, а й нещасна дитина, яку ніхто не розуміє, не хоче розрадити і пожаліти. Такі підлітки використовують будь-яку можливість, щоб штовхнути, вдарити, вщипнути інших. їхні дії часто провокаційні. Щоб викликати відповідну агресивну поведінку, вони завжди готові розлютити маму, вчителя, однолітків.

Наприклад, така дитина буде свідомо одягатися якомога повільніше, відмовлятися мити руки, збирати іграшки, поки не розсердить маму, не почує її плач і не отримає від неї ляпаса. Після цього дитина готова сама розплакатися, і заспокоїться тільки тоді, коли мама почне її втішати і втішати.

Звичайно, це дивний спосіб привернути увагу, але для такої дитини це єдиний механізм зняття психоемоційної напруги [16, с. 21].

Щоб вплинути на небажані прояви агресії у дитини, дорослі повинні приділяти їй більше уваги, проявляти більше рішучості в певних ситуаціях. Така поведінка дорослих діє на дітей заспокійливо. Але, звичайно, і дорослим потрібно стежити за своєю поведінкою, щоб не стати поганим прикладом для дитини.

Тому причини агресивності майже завжди зовнішні: неблагополуччя сім'ї. На жаль, багато дітей виховуються в сім'ях, де в поведінці батьків проявляється агресивність. Іноді дорослі надмірно поступливі та безпорадні, коли діти проявляють агресивну поведінку. Дитина може маніпулювати дорослими, зловживати їхнім добрим ставленням, але така ситуація викликає у неї тривогу: «Чи зможуть мене захистити ці дорослі, з якими я роблю все, що хочу?». Це відчуття тривоги викликає нові й нові прояви агресії, а батьки, які відступають, підсвідомо цьому сприяють.

Причиною підвищеної агресивності також можуть бути фізичні чи психологічні проблеми дитини, які її виснажують, підвищують збудливість та імпульсивність.

Підсумовуючи зазначимо, що явище агресії в середовищі підлітків може спостерігатися й у випадку запеклої боротьби за високий статус у груповій ієрархії для задоволення власних соціальних потреб в якості інструменту маніпулювання та контролювання дитиною свого мікросередовища. Відтак для більш цілісного усвідомлення ключових механізмів виникнення цього негативного явища у підлітків доцільно зважати, насамперед, на соціально-психологічні чинники, зазначені вище.

1.3. Шляхи профілактики агресивної поведінки підлітків

На сучасному етапі з'являється значна кількість нових моделей усунення та корекції агресивності підлітків. Реалізація комплексних

профілактичних програм є актуальною як за кордоном, так і в нашій країні. Вирішувати проблему агресивної поведінки підлітків у різних країнах доручено державним органам і громадським організаціям.

Щоб краще зрозуміти сутність зарубіжних програм профілактики агресивної поведінки підлітків вважаємо доречним здійснити аналіз досвіду європейських країн в контексті досліджуваної проблеми.

На основі вивчення досвіду США з'ясовано, що в усіх штатах є програма «Стоп насильству», що спрямована на реалізацію профілактичних та корекційних програм для тих, хто вчинив насильство в сім'ї та є агресором. Після фіксації факту домашнього насильства значна увага приділяється встановленню причин агресивної поведінки особи, наприклад: зловживання алкоголем, наркоманія, психічні порушення, систематична агресивна поведінка, психологічна травма в дитинстві. Лише після лікування даних станів агресору пропонуються профілактичні та корекційні програми [22, с. 78].

У Каліфорнії (США) активно впроваджують профілактичну програму «40 кроків до розвитку» для осіб підліткового віку, які характеризуються агресивною поведінкою та мають конфлікт із законом. Дана передбачає реалізацію двох блоків, спрямованих на розширення і закріплення зовнішньої та внутрішньої ресурсної бази особистості [22, с. 78].

Дана програма має позитивний вплив на розвиток підлітків, допомагає їм ставати турботливішими, відповідальнішими, знижує прояви агресивності або інших форм девіантної поведінки, а також формує ключові якості, необхідні в дорослому житті. Її ефективність нині цілком доведена, а тому вона є однією з широко використовуваних підходів у позитивному розвитку молоді в Сполучених Штатах.

Варто зазначити, що в Німеччині вирішенню проблем агресивної поведінки значна увага приділяється як на державному рівні, так і в громадських організаціях.

Так, у 2005 році за підтримки Європейського Союзу та співпраці неурядових організацій Великої Британії, Словенії та Польщі було створено програму TESSA. Розраховано на спеціалістів у сфері освіти, соціальних послуг та послуг, пов'язаних з роботою з молоддю. Це серія тренінгів з підлітками та молоддю віком від 12 до 21 року, які протягом тривалого часу схильні до зовнішньої (вербальної чи фізичної) агресії, але не мають вироку суду у вигляді позбавлення волі [24].

Ефективною організацією, що працює у сфері профілактики агресивної поведінки підлітків у Болгарії, є «Шанс і близько». Нею розроблено та успішно реалізовано декілька програм з профілактики агресивної поведінки серед підлітків, зорема такі: «Діти в Академії поліції», «Приємні слова», «Сильні без насильства» та інші.

Так, в основі програми «Діти в поліцейській академії» полягає розвиток інтересу підлітків до роботи поліції. Вона спрямована на налагодження ефективної комунікативної взаємодії підлітків з агресивною поведінкою та зниження рівня їхньої агресії. В даній програмі мають можливість взяти участь підлітки віком від 9 до 11 років. Вона містить 12 сесій тривалістю до однієї астрономічної години кожна та трьох практичних занять. Заняття проводяться із залученням фахівців поліцейської академії, пожежників та представників Червоного Хреста. Під час занять використовуються такі методи, як рольові ігри, кейси, робота в малих групах [24].

В межах даної програми підлітки навчаються: співпрацювати з іншими особами, розуміти мову законів, довіряти поліцейським установам, відстоювати свої права та поважати права інших, ознайомлюються з основами власної безпеки, формують волонтерські якості та вчать допомагати іншим.

В свою чергу, програма «Приємні слова» передбачає розвиток здатності до партнерської взаємодії в середовищі однолітків. Програма націлена на підлітків віком від 12 до 15 років і містить 15 занять тривалістю до однієї години [17, с. 405].

Засвоєння даної програми підлітки передбачає формування здатності роботи в команді на засадах партнерства, розвиток навичок ефективної комунікації, здатності до вираження власних емоцій та почуттів відповідно до загальноприйнятих норм та правил, відстоювати власну думку та поважати думки інших.

Мета програми «Сильний без насильства» передбачає формування у осіб підліткового віку (11–15 років) здатності до самоконтролю агресивних імпульсів та запобігання розвитку конфліктних проявів. Вона містить 12 занять тривалістю до однієї години. Її зміст передбачає впровадження методів рольових ігор, проєктів, роботи в малих групах тощо [17, с. 406].

Програма TESYA адаптована для реалізації у Болгарії на основі досвіду Німеччини в контексті реалізації програми профілактики агресивної поведінки в середовищі підлітків. Дана програма орієнтована на осіб віком від 13 до 18 років, які мають труднощі щодо контролю власних емоцій та характеризуються проявами агресивної поведінки. Заняття за цією програмою проходять в групах (8–10 осіб). Реалізація програми передбачає 16 занять по три години кожне. Ключовими методами даної програми є рольова гра, проєктна діяльність, робота в малих групах тощо [24].

Крім аналізу досвіду впровадження програм профілактики у зарубіжних країнах, не менш важливим було здійснити аналіз програм профілактики агресивної поведінки в Україні.

Одним із органів, який проводить профілактичну роботу з неповнолітніми правопорушниками до досягнення ними віку відповідальності, є школи та технікуми соціальної реабілітації. У ряді шкіл і технікумів соціальної реабілітації діють авторські програми.

Однією з таких програм є «Anger Management», створена в рамках проєкту «Реформування системи кримінальної юстиції для неповнолітніх в Україні», що реалізується за підтримки Міністерства закордонних справ, торгівлі та розвитку Канади Agritim Canada Consulting у м. співпраця з Міністерством юстиції та Генеральним соліситором провінції Альберта.

Програма розроблена у 2011 році в рамках реалізації пілотного проекту зі створення Центру відвідування дітей та молоді, які перебувають у конфлікті з законом (далі – Центр відвідування), який реалізується на базі Мелітопольського міського центру соціального захисту населення. Служби для сім'ї, дітей та молоді (Запорізька область) [17].

Мета програми – навчити учасників навичкам саморегуляції та конструктивним способам управління гнівом у конфліктних ситуаціях, допомогти їм зрозуміти та прийняти свій гнів, а також створити мотивацію для позитивних змін у поведінці.

Основні завдання: навчити учасників розпізнавати почуття гніву на ранній стадії його прояву, навчити безпечним способам вираження негативних емоцій, допомогти кожному зрозуміти внутрішні та зовнішні причини власного гніву, відпрацювати навички саморегуляції в групі. . Ця програма розроблена для роботи з хлопцями віком від 14 до 18 років, які були засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільнені від відбування покарання з випробуванням [17].

Слід зазначити, що спочатку програма «Контроль гніву» проводилася як для хлопців, так і для дівчат, які погодилися взяти участь у її випробуванні. Тестування показало, що програмні матеріали добре сприймаються хлопцями, але не повністю відповідають реабілітаційним потребам дівчат. Вивчивши зміст програми «Anger Management», консультант проекту RSKY з гендерних питань запропонувала адаптувати матеріали відповідно до потреб кожної статі. У результаті було розроблено дві окремі програми – програму керування гнівом, яка більше орієнтована на хлопців, а саме їхню потребу навчитися безпечно виражати свій гнів, і програму керування емоціями – спеціально для дівчат. Програма «Anger Management» довела свою ефективність вже після першого року впровадження. Наприкінці програми підлітки, які брали участь у ній, продемонстрували позитивні зміни у поведінці, а саме кращий рівень самоконтролю, покращення навичок вирішення конфліктів, покращення комунікативних навичок, навичок подолання життєвих труднощів [17].

Робота з учнями закладів загальної середньої освіти, які мають ознаки агресивної поведінки, здійснюють насильницькі дії по відношенню до однолітків, але поза межами адміністративної або кримінальної відповідальності, перебуває в колі зору працівників управління освіти, соціальних педагогів, а також шкільних психологів. В переважній більшості випадків вони працюють за авторськими програмами, затвердженими управлінням освіти.

Здійснивши аналіз досвіду впровадження програм профілактики у зарубіжних країнах, не менш важливим є здійснення аналізу програм профілактики агресивної поведінки в Україні.

Насамперед зазначимо, такі програми передбачають роботу з наступними групами підлітків, а саме:

- 1) неповнолітні правопорушники, що ще не досягнули віку відповідальності;
- 2) неповнолітні правопорушники, що досягли віку кримінальної відповідальності та мають судові вироки;
- 3) особи підліткового віку, що вчиняли насильство в сім'ї;
- 4) здобувачі загальної середньої освіти, що мають ознаки агресивної поведінки, проявляють насильство в середовищі однолітків, однак перебувають поза межами адміністративної чи кримінальної відповідальності за свої дії;
- 5) особи підліткового віку, які перебувають у складних життєвих обставинах, є бездоглядними та (або) безпритульними, а також особи, що перебувають на обліку у ЦСПР.

Одним із органів, який проводить профілактичну роботу з неповнолітніми правопорушниками до досягнення ними віку відповідальності, є школи та технікуми соціальної реабілітації. У ряді шкіл і технікумів соціальної реабілітації діють авторські програми.

На основі аналізу низки зарубіжних профілактичних програм та заходів щодо подолання проявів агресивної поведінки у підлітків, можемо

узагальнити, що європейські країни мають розгалужену систему профілактичної роботи, що містить значну кількість різноманітних корекційно-профілактичних програм, що уможлиблюють досягнення бажаних результатів в контексті подолання агресивної поведінки підлітків.

Аналіз вітчизняного досвіду в цьому питанні, засвідчує наявність низки суперечностей між механізмами реалізації профілактичних програм та діяльністю органів, служб та установ, на яких покладено завдання реалізації профілактичної діяльності в середовищі агресивних підлітків.

Висновки до розділу 1

Перший розділ дослідження присвячено аналізу проблеми агресивної поведінки у підлітків.

На основі опрацювання значної кількості словникових джерел та психологічних праць уточнено сутність базових понять дослідження, а саме: «агресія», «агресивність», агресивна поведінка.

Так, під поняттям «агресія» вважаємо доцільним розуміти різновид поведінки, що характеризується заподіянням фізичної або моральної шкоди іншій особистості, руйнівним впливом на групу.

З'ясовано, що агресивність є однією із властивостей особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій в контексті суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Ця якість є набутою в процесі соціалізації особистості й заснована вона на біологічно-адаптивних механізмах, які є спільними як для людей, так і для тварин. Сукупність вроджених характеристик людини, таких як характер, тип темпераменту, особливості гормональної системи та інші значною мірою впливають на формування цієї якості, однак, вони не є визначальним фактором.

Вона є емоційним станом, пов'язаним із деструктивною активністю особистості, що відображається в емоційній та поведінковій спрямованості індивіда як на себе (аутоагресивна поведінка), так і на оточуючих.

Визначено основні види та чинники агресії в підлітковому віці: «соціальне наслідування» (спостереження за проявами агресивних вчинків однієї дитини по відношенню до іншої заохочує школярів до участі в схожих актах, а особливо коли хуліган є «успішно» завойовує жертву; відсутність заборон на агресивні тенденції (коли учні спостерігають за тим як «хуліган» отримує винагороду за прояви агресивної поведінки); «дифузія відповідальності» (якщо декілька учнів приймають участь в образах, у кожного з них відчуття провини й відповідальності зменшується й перекладається на інших).

Проаналізовано основні шляхи профілактики агресивної поведінки в підлітковому віці в закордонній та вітчизняній психологічній теорії та практиці. На основі аналізу низки зарубіжних профілактичних програм та заходів щодо подолання проявів агресивної поведінки у підлітків, можемо узагальнити, що європейські країни мають розгалужену систему профілактичної роботи, що містить значну кількість різноманітних корекційно-профілактичних програм, що уможливають досягнення бажаних результатів в контексті подолання агресивної поведінки підлітків.

Аналіз вітчизняного досвіду з цього питання, дозволяє зробити висновок про наявність низки суперечностей між механізмами реалізації профілактичних програм та діяльністю органів, служб та установ, на яких покладено завдання реалізації профілактичної діяльності в середовищі агресивних підлітків.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Діагностика рівнів агресії у підлітків та схильності до агресивної поведінки

Мета дослідження полягала емпіричному дослідженні ефективності програми корекції агресивної поведінки у підлітків.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі **основні завдання**:

1. Розробити методику дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків.
2. Розробити програму корекції агресивної поведінки підлітків та перевірити її ефективність.
3. Окреслити шляхи подолання проявів агресивної поведінки в середовищі підлітків.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що усунення проявів агресивної поведінки підлітків відбуватиметься ефективніше за умови здійснення корекційної діяльності з використанням методів та прийомів впливу на психологічні особливості агресивної поведінки.

Реалізація мети дослідження та розв'язання його завдань, а також перевірка гіпотези дослідження зумовила необхідність розробки *програми дослідження*, яка передбачала використання комплексу методів і методик. В якості теоретичних **методів** було використано: аналіз, порівняння, систематизацію, узагальнення теоретичних та емпіричних даних.

На етапі емпіричного дослідження використовували психолого-педагогічний експеримент, методику вивчення продуктів діяльності підлітків, спостереження, бесіду, психодіагностичні, психокорекційні методики, а також методи статистичної обробки даних.

Дослідження реалізовувалося в три **етапи**.

На *першому етапі* здійснено аналіз сучасного стану проблеми розвитку агресивної поведінки підлітків у доробку зарубіжних та вітчизняних дослідників, уточнено мету та завдання дослідження, окреслено гіпотезу, а також підібрано психодіагностичний інструментарій.

На *другому етапі* проведено експериментальне дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків за допомогою низки методик, розроблено та апробовано авторську програму роботи з психокорекції поведінки підлітків, здійснено аналіз результатів її впровадження із застосуванням методів математичної статистики та оформлено відповідні результати.

На *третьому етапі* узагальнено результати експериментальної роботи, перевірено їх відповідність меті, гіпотезі та завданням дослідження, відбувалося оформлення отриманих результатів.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі Криворізької гімназії № 51. В дослідженні брали участь 33 учня 9 класу, з них 18 дівчаток і 15 хлопців віком від 14 до 16 років.

В якості діагностичного інструментарію було використано комплекс методик, а саме:

- 1) опитувальник А. Басса й А. Дарки;
- 2) методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі;
- 3) проєктивна методика «Тест егоцентричних асоціацій» (ТЕА).

На сучасному етапі методика Басса-Дарки користується особливою популярністю в галузі психологічних досліджень як в Україні, так і за її межами. Цінність даного тесту полягає в тому, що прояви агресії мають бути співвіднесені з її мотивацією та внутрішніми намірами [11].

Оцінювання результатів опитування за даною методикою відбувалося за шкалами:

- 1) фізичної агресії (застосування фізичної сили проти інших);
- 2) непрямой агресії (не спрямована на конкретну особистість);

- 3) роздратування (готовність проявляти негативні почуття за найменшого порушення);
- 4) негативізму (опозиційна манера поведінки, що передбачає шлях від пасивного опору до активної боротьби);
- 5) образи, підозрілості (недовіра та обережність);
- 6) вербальної агресії (вираження негативних почуттів та емоцій у формі крику, вереску, словесних погроз тощо, почуття провини) (Додаток А).

Наступним кроком в дослідженні було застосування методики Q-сортування тенденцій поведінки (Додаток Б).

Мета даної методики полягає у вивченні уявлень суб'єкта про себе. Її також можна використовувати для визначення ідеального «Я» індивіда або його уявлення про те, як його бачать інші. Ці параметри можна вивчати на основі аналізу тенденцій поведінки людини в групі: залежність-незалежність, комунікабельність-недружелюбність, прийняття боротьби-уникнення боротьби [12].

Опитувальник містить 60 тверджень і може бути поданий у вигляді списку або на окремих картках. Учасників експерименту просять ознайомитися з твердженням і відповісти «так», якщо воно відповідає його Я-концепції, або «ні», якщо суперечить його Я-концепції. У виняткових випадках допускається відповідь «Сумніваюся». Відповіді фіксуються в реєстраційній формі.

Аналіз відповідей респондентів відбувався, згідно ключа, й передбачав їх розподіл за 6-ома тенденціями. Підраховувалася частота проявів за кожною із тенденцій. До того ж, кількість стверджувальних відповідей («Так») за однією з тенденцій сумувалася з кількістю заперечувальних («Ні») за полярною тенденцією, в парі [12].

Наступною методикою було обрано проєктивну методику «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)». (Додаток В)

Мета методики полягає у визначенні рівнів егоцентричної спрямованості підлітків. Егоцентризм і егоцентрична спрямованість — риси

особистості. Вони характеризують її позицію та представляють центроване та фіксоване соціальне ставлення, яке визначає звернення до її якостей, думок, досвіду, ідей, дій, цілей тощо.

Обладнанням до даної методики послуговували бланк та ручка. Ключовою особливістю даної методики є те, що мета дослідження не повідомлялася підліткам.

Респондентам пропонувалися 40 пропозицій, які необхідно доповнити таким чином, щоб сформулювати пропозиції із чітко вираженою закінченою думкою. Також ми наполягали на тому, що потрібно записувати те, що першим спало на думку.

Після обробки результатів опитування за методикою А. Басса й А. Дарки було отримано таку тенденцію проявів агресивних реакцій у хлопців та дівчат (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Тенденції проявів агресивних реакцій у хлопців та дівчат
(за методикою А. Басса й А. Дарки)**

№ з/п	стать	хлопці	Дівчата
	шкала		
1.	Фізична агресія	75%	45%
2.	Непряма агресія	47%	54%
3.	Роздратування	51%	48%
4.	Негативізм	73%	55%
5.	Образи	68%	66%
6.	Підозрілість	65%	62%
7.	Вербальна агресія	70%	71%
8.	Почуття провини	55%	62%

За результатами аналізу відповідей на запитання опитувальника, з'ясовано, що домінуючими видами агресивних реакцій підлітків є фізична, вербальна, образи, непряма агресія, а також прояв негативізму. Також було виявлено, що в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є

фізична агресія та негативізм, а у дівчат – вербальна агресія та образи (Рис. 2.1).

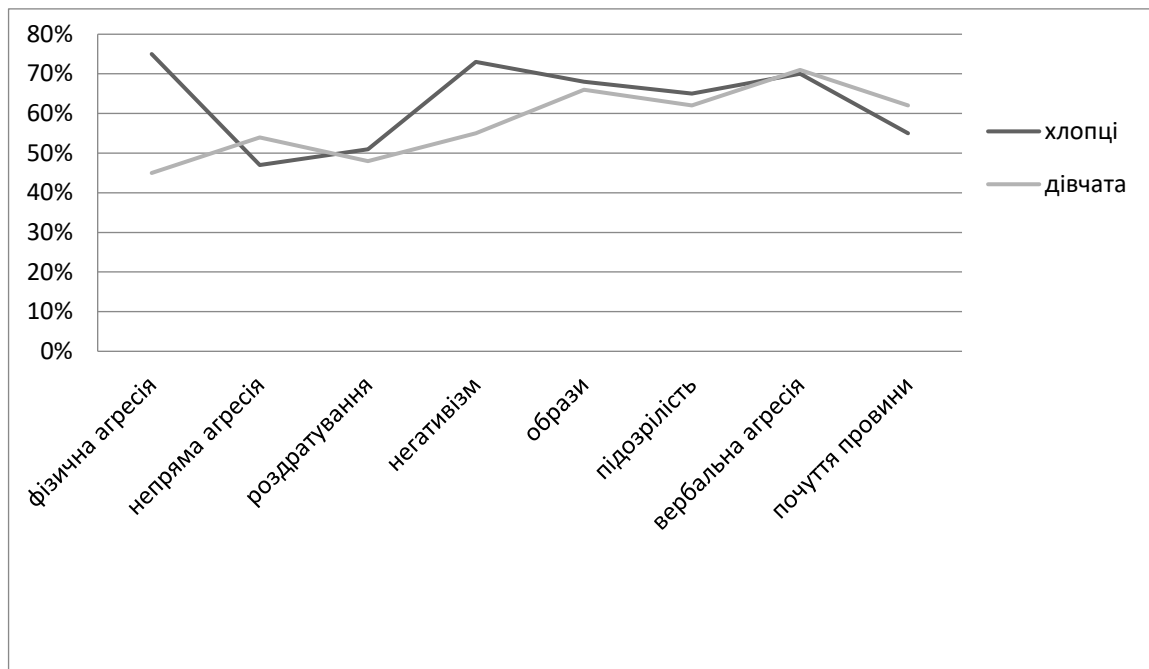


Рис. 2.1. Результати дослідження за методикою А. Басса й А. Дарки

Опитувальник не вільний від мотиваційних переконачень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Його результати потребують додаткової перевірки на надійність за допомогою інших методик, однак, застосування даного опитувальника в роботі з підлітками є досить діагностичним і конструктивним для подальшої корекційної діяльності.

Як ми вже зазначали, другою методикою було обрано методику «Q-сортування тенденцій поведінки в групі». Отримані результати за даною методикою дають змогу зробити наступні висновки стосовно уявлення досліджуваних про себе, про певні тенденції поведінки в групі: щодо тенденції «залежності-незалежності» ми можемо контекстувати, що прийняття незалежності групових норм, стандартів і морально-етичних цінностей надає перевагу 54% досліджуваних, 34% досліджуваних мають тенденцію залежності і менша кількість досліджуваних, яка становила 13%, показала наявність внутрішнього конфлікту особистості, яка знаходиться у владі однаково виражених протилежностей даної тенденції; 86% було виявлено

щодо тенденції товарищескості досліджуваних; ухилення від боротьби виявляють 60% досліджуваних, яке проявляється у прагненні уникнути взаємодії, зберегти нейтралітет у групових суперечках і конфліктах; 40% досліджуваних характеризуються схильністю до прийняття боротьби (Табл. 2.2)

Таблиця 2.2

**Результати дослідження за методикою
«Q-сортування тенденцій поведінки в групі»**

№ з/п	Тенденції	Кількість	у %
1.	Прийняття незалежності групових норм, стандартів і морально-етичних цінностей	17	52%
2.	Тенденція залежності	11	33%
3.	Наявність внутрішнього конфлікту особистості	3	9%
4.	Тенденція товарищескості	26	79%
5.	Ухилення від боротьби	22	67%
6.	Схильність до прийняття боротьби	11	33%

Узагальнені результати за методикою «Q-сортування тенденцій поведінки в групі» представлено на Рисунку 2.2.

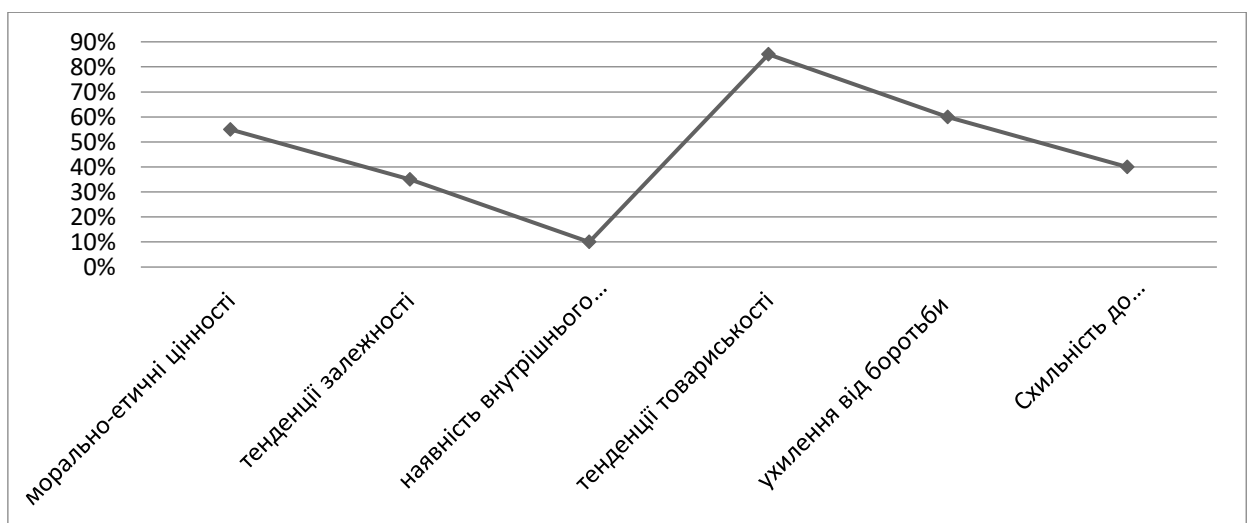


Рис. 2.2. Результати дослідження з методикою «Q-сортування тенденцій поведінки в групі»

Аналіз отриманих результатів за проєктивною методикою «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)», засвідчив про наявність у 30% респондентів низького рівня егоцентричної спрямованості, наслідками якої можуть виступати систематичні придушення підростаючої особистості авторитетами; 55% досліджуваних набули середній рівень егоцентричної направленості, і на жаль, 15% учасників дослідження продемонстрували високий рівень (Табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Результати дослідження за проєктивною методикою
«Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)»**

№ з/п	Рівень	Кількість досліджуваних	у %
1.	Високий	5	15
2.	Середній	13	40
3.	Низький	15	45

Зобразимо отримані результати у вигляді діаграми (Рис. 2.3)



Рис. 2.3. Результати дослідження за проєктивною методикою «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)»

Таким чином, на основі використання комплексу методик, з'ясовано, що домінуючими видами агресивних реакцій підлітків є фізична, вербальна, образи, непрямая агресія, а також прояв негативізму. Також було виявлено, що

в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є фізична агресія та негативізм, а у дівчат – вербальна агресія та образи. З'ясовано, що особи, які вирізняються агресивною поведінкою мають низький рівень розуміння себе мають; приховані депресивні тенденції; низький рівень стресостійкості; почуття самотності, незадоволена потреба в спілкуванні; незадоволену потребу в емоційному контакті; відчуття труднощів життя; низький рівень соціальної адаптації.

Отримані результати зумовлюють необхідність розробки та впровадження психо-корекційної програми, спрямованої на подолання проявів агресивної поведінки в середовищі підлітків.

2.2. Програма профілактики агресивної поведінки підлітків

Насамперед зазначимо, що вибір стратегії психокорекційної діяльності з підлітками, яким притаманна агресивна поведінка має відбуватися, насамперед, з урахуванням принципового взаємозв'язку між внутрішньою (інтрапсихічною) та зовнішньою (психосоціальною) детермінаціями функціонування особистості.

Не менш важливим є врахування закономірностей процесу трансформації поведінки, що включає стадії осмислення, розмірковування над власною поведінкою, підготовку до її змінення, реалізацію та дотримання нового стилю поведінки.

До того ж, психотерапевтичні дії мають бути спрямовані на позитивну динаміку змін в пізнавальній сфері особистості шляхом переконання, навіювання, пояснення й інтерпретації мало усвідомлюваних переживань.

Основні завдання, спрямовані на зниження проявів агресивності підлітків:

- 1) озброєння підлітків соціально прийнятними способами вираження гніву та проявів реакцій на негативні ситуації загалом;

2) формування навичок самоконтролю у підлітків та управління власним гнівом (навички саморегуляції);

3) формування конструктивних форм поведінки та мотивації до вирішення проблемних ситуацій через спілкування;

4) подолання надмірної емоційної напруги й особистісної тривожності підлітків із використанням техніки релаксації;

5) розвиток позитивної самооцінки у підлітків;

6) мотивація до вивчення власного емоційного світу та почуттів інших, виховання емпатії, чуйності, толерантності.

Розв'язання завдань психокорекційної програми має відбуватися в процесі бесід, виконання вправ на самопізнання і самовиховання, рольового програвання ситуацій, етюдів, пантоміми, фізичних вправ, рухливих ігор, психогімнастики й ауторелаксації, образотворчої діяльності.

Запропонована корекційна програма, спрямована на подолання агресії у підлітків (Додаток Г) містить 12 занять. В її структурі 3 блоки, а саме:

1. Діагностичний блок (3 заняття).

Основними завданнями даного блоку є:

- 1) знайомство (згуртування) підлітків;
- 2) ознайомлення з правилами групової взаємодії;
- 3) вирівнювання стану учасників групи (мобілізація або розслаблення);
- 4) налаштування на взаємодію.

2. Реконструктивно-формувальний блок (3 занять).

Другий етап корекції агресивної поведінки підлітків передбачає:

- 1) навчання усвідомлювати й долати негативні риси свого характеру;
- 2) набуття позитивних рис та їх розвиток;
- 3) поглиблення адекватного самосприйняття за допомогою негативного й позитивного зворотного зв'язку;
- 4) розвиток здатності оцінювати свій емоційний стан та стан інших людей і відповідно до цього контролювати власну поведінку;
- 5) опанування методами ауторелаксації й саморегуляції.

3. Закріплюючий блок (2 заняття).

Завдання цього блоку полягають у:

- 1) закріпленні набутих у процесі корекційної діяльності навичок;
- 2) оцінюванні рівня емпатії в процесі спілкування;
- 3) діагностиці рівнів сформованості навичок самоконтролю;
- 4) порівняльному аналізу характеру внутрішньогрупової взаємодії.

Таким чином, стратегія організації діяльності з подолання агресії в підлітковому середовищі включає рішення наступних завдань:

- 1) виявлення причин і факторів, що впливають на створення конфліктних ситуацій у середовищі підлітків;
- 2) створення умов для формування конструктивних відносин у колективі та взаємодії, що ґрунтується на повазі та партнерстві всіх учасників освітнього процесу;
- 3) правове виховання;
- 4) формування позитивної ціннісної правової свідомості, що забезпечує засвоєння етики поведінки та кіберетики.

Профілактика агресії в середовищі підлітків здійснюється як традиційними методами (бесіда, спільне проведення заходів, де формуються командні вміння), і за допомогою сучасних людинознавчих технологій (медіативний підхід).

Підлітковий вік зумовлює активізацію виховного потенціалу у профілактиці агресії, тому що в цьому віці важливо формувати позитивну взаємодію як на груповому, так і на індивідуальному рівні.

Звичайно, ми розуміємо складність вирішення проблеми агресивної поведінки в підлітковому середовищі. Прояв жорстокості та агресивні дії в реальному та віртуальному просторі не можуть зникнути повністю.

Очікуваним результатом реалізації корекційної програми є засвоєння та закріплення конструктивних форм поведінки підлітків, усунення перешкод в процесі спілкування між підлітками, а також саморегуляції емоційного стану.

2.3. Узагальнення результатів дослідження

Після впровадження психо-корекційної програми вважаємо доречним перевірити її ефективність. На контрольному етапі дослідження було використано методики, аналогічні до констатувального етапу.

Після обробки результатів опитування за методикою А. Басса й А. Дарки було отримано позитивну тенденцію змін у проявах агресивних реакцій у хлопців та дівчат (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Тенденції проявів агресивних реакцій у хлопців та дівчат (за методикою А. Басса й А. Дарки)

№ з/п	Стать шкала	хлопці		Дівчата	
		До впр. корекц. прогр.	Після впр. кор. пр.	До впр. корекц. прогр.	Після впр. кор. пр.
1.	Фізична агресія	75%	65%	45%	42%
2.	Непряма агресія	47%	43%	54%	52%
3.	Роздратування	51%	49%	48%	41%
4.	Негативізм	73%	68%	55%	50%
5.	Образи	68%	63%	66%	60%
6.	Підозрілість	65%	60%	62%	58%
7.	Вербальна агресія	70%	55%	71%	63%
8.	Почуття провини	55%	52%	62%	55%

Після впровадження корекційної програми відбулися суттєві зміни в проявах агресивних реакцій підлітків. Зокрема, відсотковий показник фізичної агресії зменшився на 10% у хлопців, на 3% у дівчат, прояви непрямой агресії – на 4% у хлопців, і на 2% у дівчат, роздратування на 2% у хлопців і 7% у дівчат, негативізм – на 5%.

За шкалою «негативізм» показник зменшився у хлопців на 5% і у дівчат на 5%; за шкалою «образи» - на 5% у хлопців і на 6% у дівчат. За шкалами

«підозрілість», «вербальна агресія» та «почуття провини» теж відбулися позитивні зміни (Рис. 2.4; Рис. 2.5).

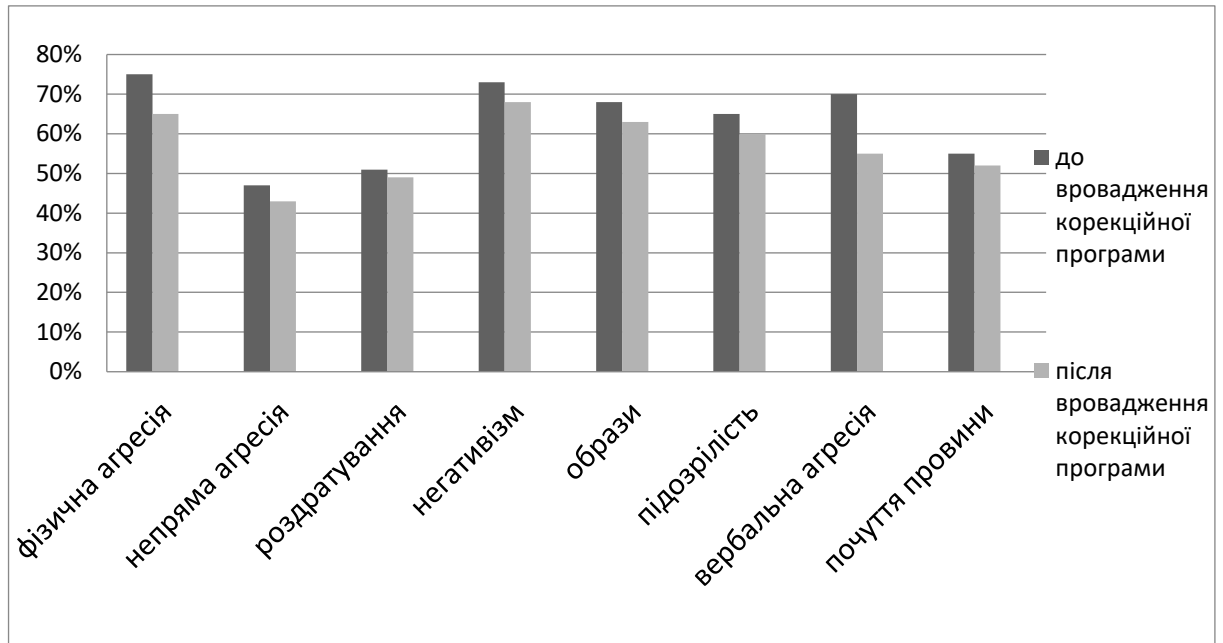


Рис. 2.4 Динаміка змін в тенденціях проявів агресивних реакцій у хлопців

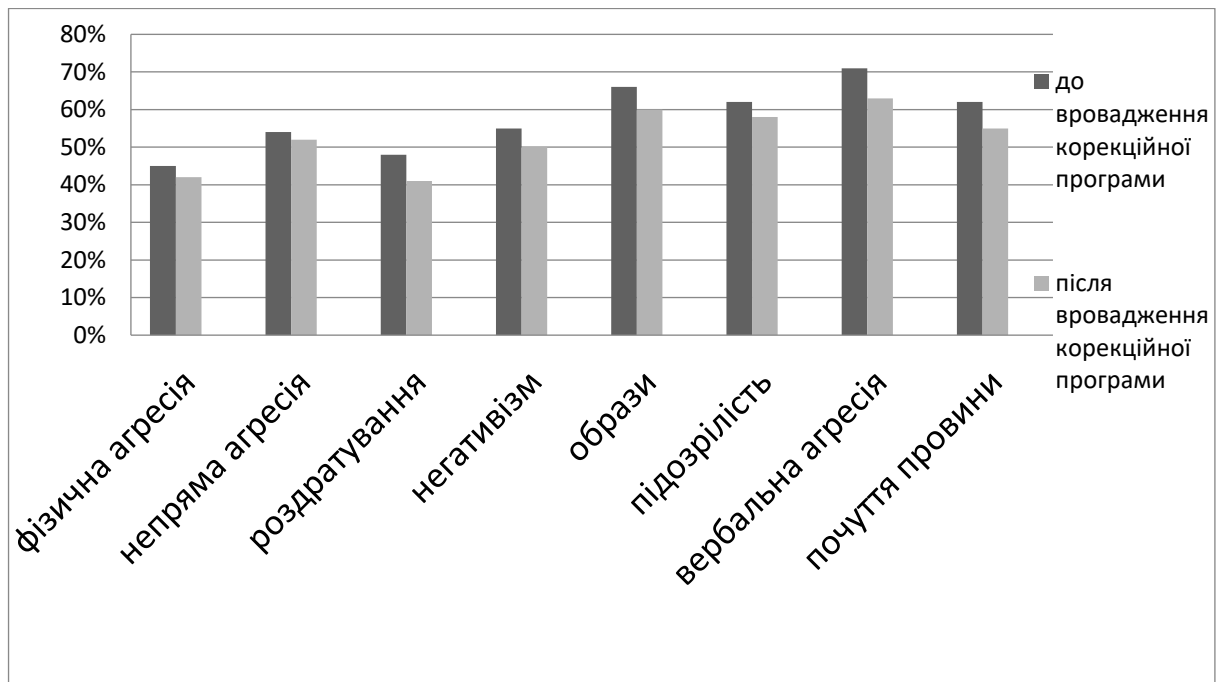


Рис. 2.5 Динаміка змін в тенденціях проявів агресивних реакцій у дівчат

Змінилися й уявлення досліджуваних про себе, про певні тенденції поведінки в групі за результатами впровадження психокорекційної програми, спрямованої на подолання проявів агресивної поведінки в середовищі підлітків (Табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Результати дослідження за методикою
«Q-сортування тенденцій поведінки в групі»**

№ з/п	Тенденції	До впровадження ПКП		Після впровадження ПКП	
		Кількість	у %	Кількість	у %
1.	Прийняття незалежності групових норм	17	52%	18	55%
2.	Тенденція залежності	11	33%	10	30%
3.	Наявність внутрішнього конфлікту особистості	3	9%	2	6%
4.	Тенденція товариськості	26	79%	27	82%
5.	Ухилення від боротьби	22	67%	19	58%
6.	Схильність до прийняття боротьби	11	33%	14	42%

Узагальнені результати за методикою «Q-сортування тенденцій поведінки в групі» до та після впровадження психокорекційної програми представлено на Рисунку 2.6.

Аналіз отриманих результатів за проективною методикою «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)» теж засвідчив позитивну динаміку змін: після впровадження корекційної програми низький рівень егоцентричної спрямованості виявлено у 52% респондентів (було 45%); 36% досліджуваних набули середній рівень егоцентричної направленості (було 40%), в той час як високий рівень після впровадження психокорекційної програми мають 12% досліджуваних (було 15%).

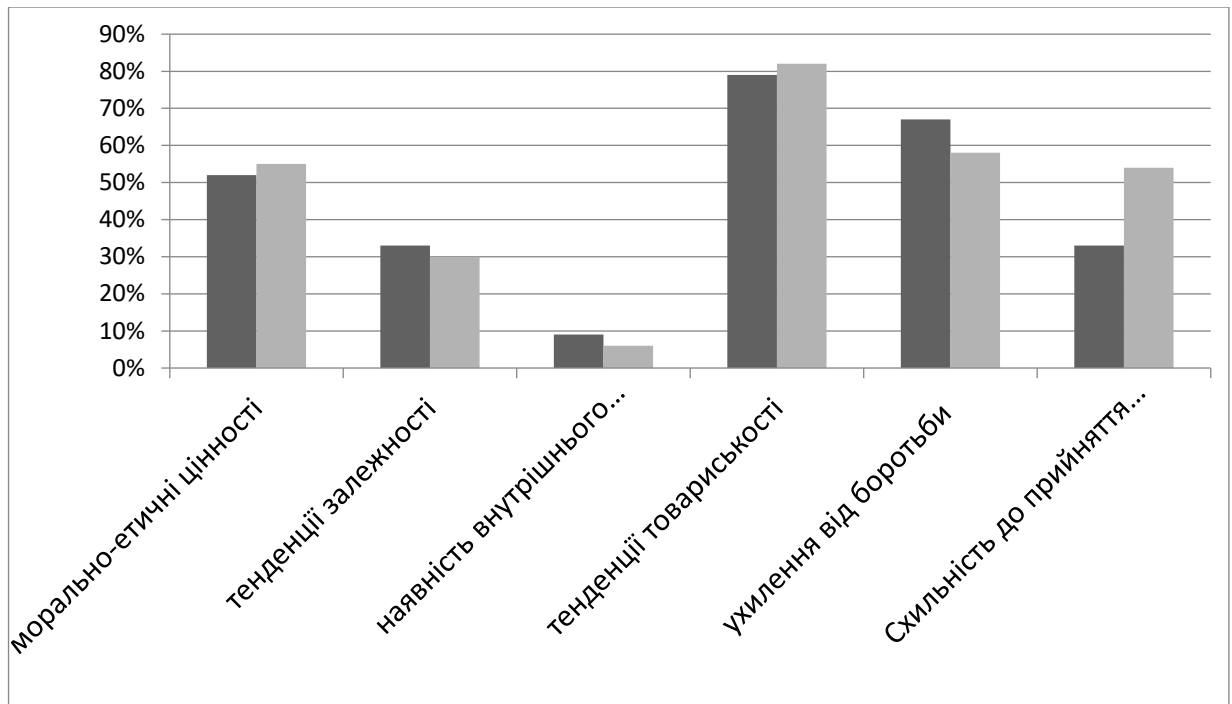


Рис. 2.6 Динаміка змін у тенденціях поведінки в групі після впровадження корекційної програми

Узагальнені результати дослідження після впровадження психокорекційної програми представлено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Результати дослідження за проєктивною методикою
«Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)»**

№ з/п	Рівень	До впровадження ПКП		Після впровадження ПКП	
		Кількість досліджуваних	у %	Кількість досліджуваних	у %
1.	Високий	5	15%	4	12%
2.	Середній	13	40%	12	36%
3.	Низький	15	45%	17	52%

Зобразимо отримані результати у вигляді діаграми (Рис. 2.7).

За результатами контрольного етапу дослідження висвітлюється тенденція, що агресивні реакції у підлітків знизилися в середньому на 6-10%. Вважаємо, що це достатній результат для такої корекційної програми.

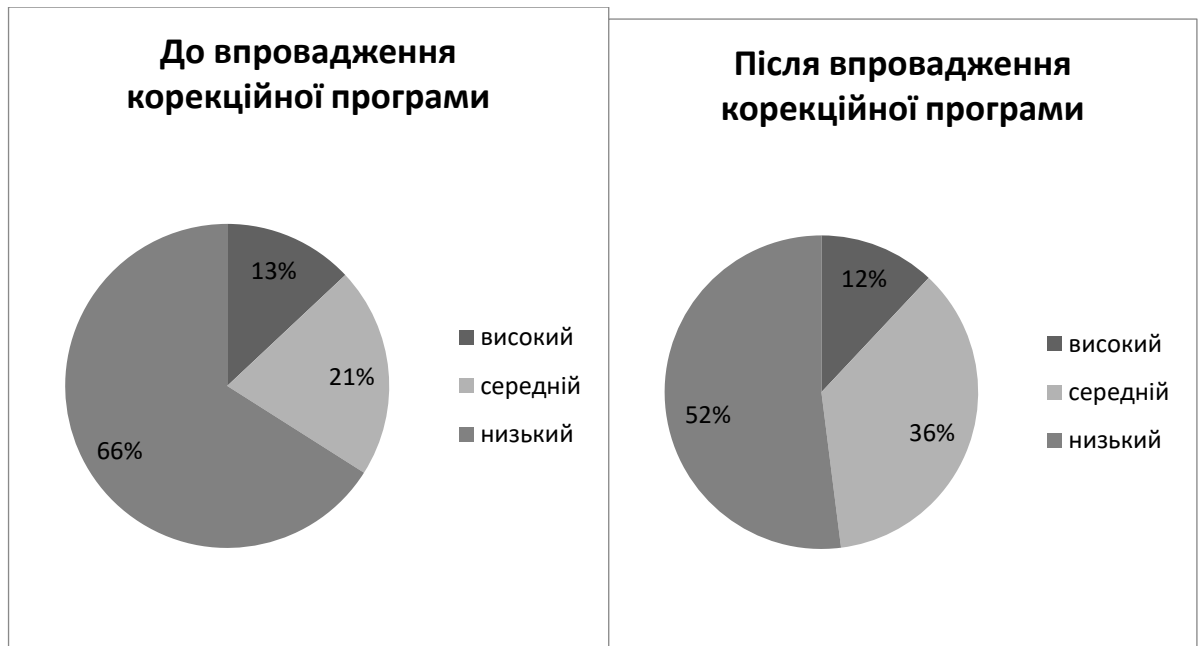


Рис. 2.7 Результати дослідження за проективною методикою «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)»

Для досягнення більшого ефекту, на нашу думку, необхідно розробляти більш комплексні заходи щодо корекції агресії в середовищі підлітків. Важливо залучати до корекційних занять вчителів та батьків підлітків, а також розробляти корекційні програми з більш тривалим терміном реалізації з періодичною повторюваністю з метою закріплення досягнутих результатів і отримання нових, більш позитивних.

Висновки до розділу 2

Другий розділ дослідження присвячено емпіричному дослідженню ефективності програми корекції агресивної поведінки у підлітків.

На основі використання комплексу методик, з'ясовано, що домінуючими видами агресивних реакцій підлітків є фізична, вербальна, образи, непряма агресія, а також прояв негативізму. Також було виявлено, що в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є фізична агресія та негативізм, а у дівчат – вербальна агресія та образи. З'ясовано, що особи,

які вирізняються агресивною поведінкою мають низький рівень розуміння себе мають; приховані депресивні тенденції; низький рівень стресостійкості; почуття самотності, незадоволена потреба в спілкуванні; незадоволену потребу в емоційному контакті; відчуття труднощів життя; низький рівень соціальної адаптації.

Отримані результати зумовили необхідність розробки та впровадження психо-корекційної програми, спрямованої на подолання проявів агресивної поведінки в середовищі підлітків.

Основні завдання, що було покладено в зміст психо-корекційної програми, спрямованої на зниження проявів агресивності підлітків полягали в: озброєнні підлітків соціально прийнятними способами вираження гніву та проявів реакцій на негативні ситуації загалом; формуванні навичок самоконтролю у підлітків та управління власним гнівом (навички саморегуляції); формуванні конструктивних форм поведінки та мотивації до вирішення проблемних ситуацій через спілкування; подоланні надмірної емоційної напруги й особистісної тривожності підлітків із використанням техніки релаксації; розвитку позитивної самооцінки у підлітків; мотивації до вивчення власного емоційного світу та почуттів інших, виховання емпатії, чуйності, толерантності.

Розв'язання завдань психо-корекційної програми відбувалося в процесі бесід, виконання вправ на самопізнання і самовиховання, рольового програвання ситуацій, етюдів, пантоміми, фізичних вправ, рухливих ігор, психогімнастики й ауторелаксації, образотворчої діяльності.

Запропонована корекційна програма, спрямована на подолання агресії у підлітків містить 12 занять. В її структурі 3 блоки, а саме: діагностичний, реконструктивно-формульний та закріплюючий.

Після впровадження психо-корекційної програми було здійснено перевірку її ефективності. На контрольному етапі дослідження було використано методики, аналогічні до констатувального етапу.

За результатами контрольного етапу дослідження висвітлюється тенденція, що агресивні реакції у підлітків знизилися в середньому на 6-10%. Вважаємо, що це достатній результат для такої корекційної програми.

Для досягнення більшого ефекту, на нашу думку, необхідно розробляти більш комплексні заходи щодо корекції агресії в середовищі підлітків. Важливо залучати до корекційних занять вчителів та батьків підлітків, а також розробляти корекційні програми з більш тривалим терміном реалізації з періодичною повторюваністю з метою закріплення досягнутих результатів і отримання нових, більш позитивних.

ВИСНОВКИ

Викладене в межах даного дослідження дає підстави стверджувати, що проблема агресивної поведінки підлітків є надзвичайно актуальною в умовах сьогодення.

1. З'ясовано, що проблема агресивної поведінки є одним із актуальних напрямів наукових розвідок. Різні автори у своїх дослідженнях по-різному визначають агресію й агресивність. Для того, щоб визначитися із тлумаченням понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», проаналізовано ці поняття у довідковій літературі у вимірі соціально-педагогічної, психологічної, педагогічної, соціологічної наук.

2. Доведено, що агресивна поведінка починає формуватися ще в ранньому дитинстві під впливом сім'ї. Такий тип поведінки виникає, як правило, у дітей, які зростають в родинях із дистанцією між батьками та дітьми, де мало інтересу до розвитку дітей, турботи та піклування про них, а прояви агресії супроводжуються байдужістю та поблажливістю. Агресивна поведінка підлітків є своєрідною реакцією на проблеми, зумовлені особливостями фізіологічного розвитку та соціального становлення. Чим більше виникатиме проблем на шляху до дорослості, тим більша ймовірність того, що агресивна поведінка переросте в усталену реакцію на будь-який подразник і стане компенсаторним механізмом при вирішенні життєвих проблем. Агресивні підлітки, незважаючи на різні особистісні характеристики й особливості поведінки, мають деякі загальні риси. Це ціннісні орієнтації, захоплення, духовні запити; нестійкість інтересів, у тому числі пізнавальних.

3. Проаналізовано досвід впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у європейських країн та вітчизняний досвід. З'ясовано, що в останні двадцять років з'явилося достатньо багато нових моделей подолання та корекції агресивності. Тому нині впровадження комплексних програм профілактики є актуальним як за кордоном, так і в нашій

державі. Саме на державні органи та на громадські організації покладено вирішення проблеми агресивної поведінки підлітків в різних країнах.

4. З'ясовано, що домінуючими видами агресивних реакцій підлітків є фізична, вербальна, образи, непрямая агресія, а також прояв негативізму. Також було виявлено, що в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є фізична агресія та негативізм, а у дівчат – вербальна агресія та образи; особи, які вирізняються агресивною поведінкою мають низький рівень розуміння себе мають; приховані депресивні тенденції; низький рівень стресостійкості; почуття самотності, незадоволена потреба в спілкуванні; незадоволену потребу в емоційному контакті; відчуття труднощів життя; низький рівень соціальної адаптації.

Розроблено корекційну програму, спрямована на подолання агресії у підлітків містить 12 занять. В її структурі 3 блоки, а саме: діагностичний, реконструктивно-формульальний та закріплюючий блок. Профілактика агресії в середовищі підлітків здійснювалася як традиційними методами (бесіда, спільне проведення заходів, де формуються командні вміння), і за допомогою сучасних людинознавчих технологій (медіативний підхід).

З результатів повторного дослідження висвітлюється тенденція, що всі рівні агресивних реакцій у підлітків, з якими було проведено корекційну роботу знизилися на 5-10 %. Вважаємо, що це достатній результат для такої корекційної програми.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в обґрунтуванні психолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки в середовищі підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 Соціальна педагогіка. Луганськ, 2011. 22 с.
2. Бойко-Бузиль Ю. Ю., Процик Л. С. Особливості прояву дитячого та учительського булінгу в шкільному середовищі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 2020. № 1. С. 86-94.
3. Горностаї П.П. Психологія особистості: словник-довідник. Київ: Рута, 2001. 320 с.
4. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: Теоретичний аспект. 2022. *Humanitas*. Вип. 1. С. 22-28.
5. Журавель Т. В., Сергеєва К. В., Шаровара О. Г. Зупинись! – Посміхнись!: методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Київ: ФОП Буря, 2013. 122 с.
6. Ільїна Н. М. Конфлікти в загальноосвітній школі: навч. посіб. Суми: Унів. книга, 2015. 182 с.
7. Кальчева О. Ю., Місяк О. К. Управління гнівом: навч.-метод. посіб. Київ, 2016. 67 с.
8. Леско Н. Феномен насильства над дітьми в освітньому середовищі України. *Trajectoriâ Nauki*, 2018. № 4(05). С. 1001–1007.
9. Мазоха І.С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 Загальна психологія, історія психології. Одеса, 2008. 19 с.
10. Мерцалова Т. Насилля в школі: що протиставити жорстокості і агресії? *Директор школи*. 2000. №3. С.25–32.

11. Методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diaagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassa-darki-23373.html> (Дата звернення: 20.02.2023).

12. Методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003f0g-cc9e.doc.html#:~:text> (Дата звернення: 20.02.2023).

13. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 Педагогічна та вікова психологія. Київ, 2005. 20 с.

14. Павлюченко А. О. Профілактика агресивної поведінки у підлітків. *Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін» (07– 12 грудня 2020 року, м. Суми)*. Суми: НВВ КЗ СОІППО. 2020. С. 148-150.

15. Сергеева К. В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів: ЧНПУ, 2016. Вип. 133. С. 190–194.

16. Сергеева К. В. Сутність програми профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. № 11 (270). С. 200–205.

17. Сергеева К.В. Український досвід впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціальнопсихологічної реабілітації. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал*. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. №8 (52). Ч. V. С. 403–410.

18. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. За заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
19. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
20. Глумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упор. Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль: Мандрівець, 2017. 232 с.
21. Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2000. 19 с.
22. Khaliq A. A., Fatima I., Iftikhar M. Loneliness and Aggression in Adolescents Living in Institutionalized Care. *Pakistan Journal of Professional Psychology: Research and Practice*. Vol. 11, No. 2, 2020, pp. 69-83.
23. Ricoy Pérez C. L., & Suárez Cedeño M. Prevention of aggressive behaviors from the educational process. *Revista Sociedad & Tecnología*, 2021. 4(2), pp. 265-281.
24. Shcherban T., Bretsko I., Varha V. Feachers of aggressive behavior in adolescent age. *Social Work and Education*, 2022. Vol. 9, No. 3. pp. 422-433. DOI: 10.25128/2520-6230.22.3.8.

ДОДАТОК

Програма профілактики агресивної поведінки підлітків

Корекційна програма передбачає 12 занять і має певну структуру:

1. Діагностичний блок (три заняття).

Завданнями цього блоку є: знайомство (згуртування) учасників тренінгової групи; засвоєння правил групової взаємодії; вирівнювання стану учасників групи (мобілізація або розслаблення); налаштування на взаємодію в спільному ритмі.

Під час першого етапу тренінгу відбувається, з одного боку, адаптація підлітків до умов роботи групи, а з іншого, – діагностування рівня самооцінки підлітків, адекватності їх домагань, подолання перешкод у спілкуванні, визначення характеру та ієрархії взаємин у групі, запобігання проявам неадекватних компенсаторних засобів поведінки тощо.

Заняття 1. «Знайомство». Вправи: «Привітання», «Презентація імені», «Вироблення правил групової взаємодії», «Снігова куля», «Алфавіт», «Краш-бум-бенг», «Що ти робиш?», «Рефлексія».

Заняття 2. «Самооцінка рис характеру. Самопрезентація». Вправи: «Привітання», «Об'ява», «Ніхто не знає, що я...» («Я ніколи не...»), «Мені приємно, коли...», «Мої сильні та слабкі сторони», «Я – вітер», «Рефлексія».

Заняття 3. «Єдність групи». Вправи: «Привітання», «Гіпнотичні руки (Дзеркало)», «Шосте чуття», «Головом'яч», «Груповий портрет», «Транспорт», «Острів», «Рефлексія».

2. Реконструктивно-формульальний блок (сім занять). Під час другого етапу тренінгу підлітки навчаються усвідомлювати й долати негативні риси свого характеру; набувати позитивних рис та розвивати їх; поглиблюють адекватне самосприйняття за допомогою негативного й позитивного зворотного зв'язку; уміння оцінювати свій емоційний стан та стан інших

людей і відповідно до цього контролювати власну поведінку; опановують методи ауторелаксації й саморегуляції.

Заняття 4. «Реагування на гнів».

Завдання: спонукати підлітків реагувати на гнів, завдаючи ударів у подушку чи боксерську грушу; шляхом тупотіння ногами; голосних криків із використанням «склянки для криків» або «труби», зробленої з ватману; жмакання й розривання паперу тощо. Вправи: «Привітання», «Музика куль», «Битви на кулях», «Дзвінка куля», «Рефлексія».

Заняття 5. «Вербалізація гніву». Завдання: навчити підлітків вербалізації почуття гніву, його художнього зображення, розвивати здатність сприймати гнів через сенсорні канали.

Вправи: «Листи гніву», «Скульптури», «Пластичне зображення гніву», «Малюнок гніву», «Галерея негативних портретів», «Який гнів на смак, дотик тощо», «Рефлексія».

Заняття 6. «Саморегуляція». Завдання: навчити підлітків навичок саморегуляції (визначення та закріплення в рольовій грі правил взаємодії). Виконання вправи: «Привітання», «Правила конфліктної взаємодії», «Дротяна людина», «Скульптура настрою (стану)», «Яка твоя вага», «Музичні імпровізації», «Обладунки (костюм)», «Перекличка», «Рефлексія».

Заняття 7. «Ефективна комунікація». Завдання: формувати в підлітків конструктивні форми поведінки та навчати ефективної комунікації в проблемних ситуаціях. Вправи: «Привітання», «Симфонія конфлікту», «Єдиний ритм», «Розминки з кулями», «Робота з ілюстраціями», «Блокнот самоспостереження», «Карта поведінки», «Корабель серед скель», «Рефлексія».

Заняття 8. «Зняття напруження». Завдання: усунути надмірне емоційне напруження й особистісну тривожність підлітків за допомогою техніки релаксації. Вправи: «Привітання», «Дротяна розминка», «Снігова баба», «Апельсин (лимон)», «Зсунь камінь», «Черепашка», «Розслаблення у позі

морської зірки», «М'язова релаксація з використанням глибокого дихання», «Рефлексія».

Заняття 9. «Позитивна самооцінка». Завдання: розвивати позитивну самооцінку підлітків. Вправи: «Привітання», «Реконструкція позитивного образу через дитячі спогади», «Самоцінність», «Мені в тобі подобається...», «Скарбничка гарних вчинків», «Зошит моїх досягнень», «Рефлексія».

Заняття 10. «Усвідомлення емоцій». Завдання: формувати здатність до усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток емпатії. Вправи: «Привітання», «Як зробити підлітка агресивним», «Ставлення до світу», «Голосно й тихо», «Пара протилежностей», «Робота з фотокартками», «Погляд на світ (Фоторепортаж)», «Метафоричний автопортрет», «Галерея образів», «Символічне зображення емоцій (ігри з картками)», «Танці-протилежності», «Я сумний (радісний), коли...», «Рольова гра, у якій агресор відіграє роль жертви», «Рефлексія».

3. Закріплюючий блок (два заняття). Завданнями зазначеного блоку є: закріплення набутих у процесі тренінгу навичок; оцінка рівня емпатії в спілкуванні; діагностування ступеня сформованості навичок самоконтролю; порівняльний аналіз характеру внутрішньогрупової взаємодії в тренінговій групі. Завдання цього етапу тренінгу розв'язують частково за допомогою вже знайомих учасникам вправ, що дає змогу оцінити ефективність програми шляхом зіставлення початкових та остаточних результатів і нових вправ, зокрема таких, що продемонструють міцність засвоєння навичок і готовність підлітків застосовувати їх у незнайомих ситуаціях.

Заняття 11. «У світі людей». Вправи: «Привітання», «Гіпнотичні руки (Дзеркало)», «Шосте чуття», «Стосунки», «Вінні-Пух та всі інші», «Рефлексія».

Заняття 12. «Фінал». Вправи: «Привітання», «Транспорт», «Музика куль-2», «Якби я був...», «Стонога», «Карнавал звірів», «Рефлексія», «Вогник по колу».